

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Lähdesmäki, Tuuli

Title: Sukupuoli taiteen tutkimuksen näkökulmana

Year: 2012

Version: Published version

Copyright: © Kirjoittajat 2012

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Lähdesmäki, T. (2012). Sukupuoli taiteen tutkimuksen näkökulmana. In A. Waenerberg, & S. Kähkönen (Eds.), *Taidetta tutkimaan : menetelmiä ja näkökulmia* (pp. 111-138). Kampus Kustannus. Kampus Kustannus/JYyn julkaisusarja, 86. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8610-0>

Sukupuoli taiteen tutkimuksen näkökulmana

Marginaalista keskustaan

Sukupuoli on nykyisin yksi keskeisistä mielenkiinnonkohteista länsimaisessa taidehistorian tutkimuksessa. Sukupuolinäkökulma on vakiinnuttanut asemansa taidehistorian tieteenalalla kuitenkin vasta viime vuosikymmeninä ja sen lähtökohdista ja tavoitteista on käyty runsaasti sekä akateemista että yleisempää keskustelua.¹ Eräät taidehistorioitsijat alkoivat soveltaa näkökulmaa alan tutkimukseen 1970-luvulla, mutta sen asema jäsenyi pitkään taidehistorian marginaaliin. 1980-luvulta lähtien sukupuolinäkökulmaisen tutkimuksen asema taidehistoriassa on jatkuvasti vahvistunut, ja se on nykyisin laajasti tunnistettu ja tiedostettu alan tutkimuksessa. Näkökulmaan kiinnitetään yhä enenevässä määrin huomiota myös taideinstituutioiden, kuten museoiden ja taidekritiikin, käytännöissä.²

Koska sukupuoli on kiinnostanut taidehistorian ja visuaalisen kulttuurin tutkijoita jo vuosikymmeniä, sukupuolinäkökulmalle on muodostunut oma historiansa taiteen ja visuaalisen kulttuurin tarkastelussa. Näkökulman painopisteet ja mielenkiinnonkohteet ovat muuttuneet vuosikymmenten kuluessa. Muutosten taustalla ovat olleet siirtymät sekä sukupuolta koskevissa yleisissä teoreettisissa keskusteluissa että poliittisissa keskusteluissa naisten ja seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen asemasta ja oikeuksista. Näiden keskustelujen vaikutukset eivät ole rajoittuneet taiteen kentällä vain taiteen ja visuaalisen kulttuurin tutkimukseen ja analyysiin: ne ovat vaikuttaneet myös taiteen tekemiseen. Visuaalisuutta koskevat akateemiset ja teoreettiset keskustelut ja taiteelliset käytännöt ovat kehittyneet rinnakkain ja toisiltaan ideoita ammentaen.³ Tutkijat ja teoreetikot ovat olleet kiinnostuneita taiteilijoista ja taideteoksista, jotka käsittelevät sukupuoleen liittyviä kysymyksiä.⁴

Vastaavasti monet nykyaiteilijat ovat olleet kiinnostuneita sukupuolta teoretisoivista näkökulmista ja sukupuolen esittämiseen liittyvästä kriittisestä kirjoittelusta.

Sukupuoleen liittyvään akateemiseen keskusteluun ja taiteellisiin käytäntöihin on sisältynyt maantieteellinen ulottuvuus, jonka voi hahmottaa muodostaneen vaikutteiden välittymissuhteen sukupuolen tutkimuksen keskustojen ja niistä vaikutuksia saaneiden reuna-alueiden välille. Sukupuoleen liittyviin akateemisiin keskusteluihin ja taiteellisiin käytäntöihin ovat vaikuttaneet voimakkaasti tietyt keskustojen nimekkäät tutkijat ja taiteilijat. Keskustojen ulkopuolella tutkijat ja taiteilijat ovat seuranneet keskustoissa muotoiltuja näkemyksiä ja teorioita ja soveltaneet niitä paikallisiin tilanteisiin ja ilmiöihin. Tutkimuksen keskuksia ovat olleet etenkin Yhdysvallat, Iso-Britannia ja Ranska.⁵ Yhdysvaltalaiset taiteilijat ovat olleet näkyvästi esillä sukupuolinäkökulmaisen nykyaiteen käytännöissä ja heidän asemaansa feministisen taiteen kaanonissa on vakiinnuttanut tutkijoiden teoksiin kohdistama mielenkiinto. Vaikka vaikutteet leviävät nopeasti kansainvälisessä akateemisessa keskustelussa ja globaaleilla taiteen kentillä, sukupuoli-näkökulmaisessa taiteen ja visuaalisen kulttuurin tutkimuksessa on edelleen omat vaikutusvaltaiset keskuksensa.⁶

Suomalaisessa taiteentutkimuksessa sukupuoli-näkökulmaan alettiin kiinnittää huomiota 1980-luvulla. Vuosina 1985–1986 Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksella toimi Riitta Nikulan johtama Suomen Akatemian rahoittama Nainen, taide, historia -hanke, joka kokosi yhteen naistaiteilijoista ja naisnäkökulmasta kiinnostuneita tutkijoita.⁷ Monet hankkeessa mukana olleista taidehistorioitsijoista jatkoivat myöhemmin tutkimustaan lähestymällä taideteoksia ja erilaisia taidehistoriallisia aineistoja sukupuolen huomioonottavalla tavalla. Sukupuolinäkökulmainen tutkimus vahvisti vähitellen asemaansa suomalaisessa taidehistorian tutkimuksessa ja on vahvistuessaan seurannut tarkasti alan lähestymistapojen painopisteiden muutoksia ja osallistunut aiheesta käytyihin kansainvälisiin teoreettisiin keskusteluihin.

Sukupuolinäkökulmaisessa taiteen tutkimuksessa on kyse teoreettisesta ja kriittisestä taiteen tuottamis-, representaatio- ja vastaanottotapojen analyysistä, jossa voidaan hyödyntää monia erilaisia analyysimenetelmiä. Sukupuolinäkökulma ei muodosta varsinaisesti yhtenäistä taiteen tutkimuksen menetelmää, vaan joukon kriittisiä lähtökohtia, jotka ohjaavat tutkimuksen

mielenkiinnon kohdentumista tietynlaisiin kysymyksenasetteluihin. Artikkelit esittelee näitä lähtökohtia ja erittelee sukupuolinäkökulmaisen taiteen tutkimuksen muutoksia kuluneiden vuosikymmenten aikana. Artikkelin tavoitteena on erityisesti tuoda esiin kotimaisen sukupuolinäkökulmaisen taiteen tutkimuksen kirjo ja jäsentää sitä sukupuolinäkökulmaisen taiteen tutkimuksen muutoksista käsin. Muutoksia taustoitetaan tuomalla esiin teoreettisia konteksteja, jotka ovat vaikuttaneet sukupuolinäkökulmaisen taiteen tutkimuksen muotoutumiseen.

Naiseuden erityisyyden tulkintaa – toisen vaiheen feminismin naiskeskeinen näkökulma

Sukupuolinäkökulmaisen taiteen tutkimuksen juuret ovat feministisessä taidehistoriassa, joka muodostui reaktiona 1960- ja 1970-lukujen poliittisesta feministisestä liikkeestä – erityisesti Yhdysvalloissa. 1960- ja 1970-lukujen feministinen aktivismi oli poliittinen ja ideologinen liike, jonka nähdään muodostavan feminismin historian niin sanotun toisen aallon tai toisen vaiheen⁸. Ensimmäisen vaiheen feminismiksi on kutsuttu 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun naisten oikeuksia ja naisasiaa ajaneita suffragettiliikkeitä ja yksittäisiä aktiiveja (joiden joukkoon kuului lukuisia kirjailijoita ja taiteilijoita, kuten esimerkiksi Englannissa Virginia Woolf ja Suomessa Minna Canth ja Helena Westermarck). Kolmannen vaiheen feminismiksi on kutsuttu jälkistrukturalistisia ja postmoderneja ideoita reflektoivaa feminististä ajattelua, joka yleistyi feministisessä keskustelussa 1900-luvun lopussa⁹. Feministisen ajattelun muutokset ja teoreettiset siirtymät ovat vaikuttaneet taiteen tutkimuksessa sukupuoleen kohdistuviin mielenkiinnonkohteisiin ja lähestymistapoihin. Vaikka erilaisilla mielenkiinnonkohteilla ja lähestymistavoilla on tietty kronologinen historiansa, erilaiset näkökulmat ja lähestymistavat ovat toisaalta olleet jo pitkään olemassa ja vaikuttaneet samanaikaisesti taidehistorian ja visuaalisen kulttuurin tutkimukseen.

Feminismin toisen vaiheen alulle oli tyypillistä naiskeskeinen lähestymistapa sekä teoreettisessa ajattelussa että erilaisissa käytänteissä, kuten taiteen tekemisessä¹⁰. Naiskeskeinen lähestymistapa korosti naiseutta, naisellisuuden kokemusta ja naiseuden erityisyyttä. Eräät radikaalit feministit sisällyttivät siihen poliittisen agendan, jossa feminiinisyys ja feminiineiksi nähdyt

ominaisuudet arvotettiin maskuliinisuutta ja maskuliinisia vastaparejaan paremmiksi. Kulttuurissa ja yhteiskunnassa dominoiviksi katsotut maskuliiniset arvot haluttiin korvata feminiineiksi määritellyillä vastineilla.¹¹ Feminiinisyys ja maskuliinisuus määrittyivät naiskeskeisessä lähestymistavassa biologisina määreinä. Naiseutta korostanutta ja juhlistanutta naiskeskeisestä feminististä näkökulmaa voidaan kuvata essentialistiseksi: sen ideologia perustui ajatukseen biologisen sukupuolen muuttumattomasta olemuksesta.¹² Essentialistisen biologisuutta korostavan sukupuolinäkökulman haastoi myöhemmin näkemys sukupuolesta sosiaalisena ja konstruktiiivisena ilmiönä. Tämä biologisen (*sex*) ja sosiokulttuurisesti rakentuneen (*gender*) sukupuolen erottamisen idea esitettiin useissa sukupuolta teoretisoineissa teksteissä jo 1960- ja 1970-luvulla, mutta idea vakiintui yleisesti tutkijayhteisön keskusteluun 1980-luvulla.¹³ 1990-luvulla eräät tutkijat, kuten Judith Butler, esittivät, että myös biologisena pidetty sukupuoli (*sex*) on kulttuurisesti rakentunut¹⁴.

Toiseen vaiheen feminismi vaikutti voimakkaasti taiteen tekemiseen. Monet naistaiteilijat, jotka inspiroituivat feministisestä liikkeestä, kuvasivat taitessaan kokemuksiaan naisena olemisesta. Kuvaukset sisälsivät sekä naisuuden juhlistamista ja ylistämistä että kriittisiä näkemyksiä naisen asemaan, kuten kritiikkiä perinteisten naisten roolien ahtautta ja misogyyneisiä asenteita kohtaan.¹⁵ Naiseutta juhlivissa kuvauksissa naisen ruumis ja sen ominaisuudet, naisen seksuaalisuus, äitiys ja subjektiivinen kokemus nostettiin keskiöön.¹⁶ Naisen ruumista ja naiseutta kunnioitettiin useissa ajan taide-teoksissa muun muassa vulvaan viittaavilla muodoilla. Monien ajan feministitaiteilijoiden tavoitteena oli muuttaa kulttuurissa ja taiteen aiemmissä representaatioissa kielletty, kätkeyty, mystifioitu, seksualisoitu ja haluttu ruumiinosa positiiviseksi ja voimauttavaksi naiseuden symboliksi. Toinen naistaiteilijoiden 1970-luvulla hyödyntämä feministinen strategia oli kääntää näkökulma naisista miehiin taiteen objektina, jolloin perinteiset miesten ja naisten roolit taiteessa vaihtoivat paikkaansa¹⁷. Strategialla kritisoitiin länsimaista representaation politiikkaa, jossa miehet olivat olleet perinteisesti taiteen subjekteja: katsojia ja tekijöitä, ja naiset katseen kohteena olevia objekteja tai tekijöitä innoittavia muusia. Naistaiteilijoiden ja naiseutta tarkastelevien teosten esiintulo feministisestä näkökulmasta kuratoiduissa näyttelyissä sai useat taidekriitikot ja tutkijat (etenkin Yhdysvalloissa) koh-

distamaan mielenkiintonsa samoihin teemoihin. Naistaiteilijoiden teoksista tulkittiin muun muassa erityistä naisellista ilmaisutapaa tai sukupuolelle tyypillisiä elementtejä ja kuvastoja tai jäsenneltiin feministisiä taiteen strategioita tai naiseuden esittämisen tapoja.¹⁸

Edellä kuvatut feministiset taiteen strategiat luonnehtivat feministisen liikkeen heijastumaa etenkin yhdysvaltalaiseen taiteen kenttään 1970-luvun alkupuolella. Kyseiset taiteen ilmaukset voidaan tulkita hyvin poliittiseksi kulttuurisessa ja yhteiskunnallisessa kontekstissaan, mutta niiden sisältö ja toteutus eivät olleet erityisen analyttisiä sukupuolen käsitteen kannalta. Mielenkiinnon kohdistaminen naisten erityisyyteen, naisten näkyväksi tekemiseen tai miehisen katseen kritiikkiin ei kritisoinut kulttuurista ja yhteiskunnallista järjestystä, jossa miehet ja naiset käsitettiin erillisiksi binäärisiksi kategorioiksi ja biologisiksi sukupuoliksi ilman sukupuolen käsitteen muodostumisen analyysia tai kyseenalaistamista.

Suomessa useat nuoren polven naistaiteilijat nousivat näkyvästi esiin taiteen kentällä 1980-luvulla. Ajan kotimaisessa taidekritiikissä sekä kiinnitettiin huomiota taiteen kentän epätasa-arvoon että kirjoitettiin naisten erityisyyttä korostavaa naiskeskeistä taidekritiikkiä, jossa preferoitiin naistaiteilijoiden kokemusmaailmaa, feminiiniseksi miellettyjä piirteitä ja niiden ilmaisua. Kritiikissä esiintyi lisäksi niin radikaalifeministisiä kuin naisia vähätteleviä sovinistisia näkökantoja.¹⁹ Kotimaisessa taiteen tutkimuksessa naiseuden erityisyyttä korostava ja naisellista ilmaisutapaa painottava naiskeskeinen näkökulma jäi kuitenkin marginaaliseksi²⁰. Kotimaisen sukupuolinäkökulmaisen tutkimuksen alkua luonnehtii erityisesti mielenkiinto kotimaisen taiteen kentän 'näkyvättömiin' tai 'unohdettuihin' naistaiteilijoihin ja heidän teoksiinsa.

Naistaiteilijat esiin – taidehistorian kaanonin uudelleenarviointia naisnäkökulmasta

Taidehistorian tutkimuksessa naiskeskeinen näkökulma näkyi erityisesti kiinnostuksena naistaiteilijoiden historian kirjoittamiseen. Feministisessä taidehistoriassa tutkijoiden kritiikki kohdistui taiteen kaanonin miesvaltaisuuteen. Kritiikki kiteytyi yhdysvaltalaisen taidehistorioitsija Linda Nochlinin vuonna 1971 julkaistussa esseessä, jonka otsikossa hän kysyi:

”Miksi suuria naistaiteilijoita ei ole ollut olemassa?”. Esseessään Nochlin pohti, miksi niin sanotut suuret mestarit ovat aina olleet miehiä, ja miksi naistaiteilijoita ei ollut mainittu taiteen historioissa. Nochlinin mielestä taidehistorian tutkimuksen kohteita ja aineistoja oli monipuolistettava kattamaan myös ne taideteokset, jotka oli jätetty perinteisen taidehistorian kaanonin ulkopuolelle.²¹ Kyseiset näkemykset motivoivat useita taidehistorioitsijoita kirjoittamaan alueellisia, kansallisia ja kansainvälisiä naistaiteilijoiden historioita, jotka muodostivat käänteisesti sukupuolittuneen vasti-
neen perinteisille taidehistorian yleisesityksille.²² Historiallinen näkökulma, joka tähtäsi nostamaan naisia unohduksesta tai marginaalista taidehistorialliseen tietoisuuteen tai jopa valokeilaan, keskittyi taiteilijoihin henkilöinä ja esitteli usein taiteilijoiden elämäntulkua, asemaa ja tuotantoa. Taidehistorian kirjoittamisen sukupuolittuneita rakenteita ei näin fokuusoituneessa kirjoittelussa välttämättä kyseenalaistettu tai teoretisoitu.²³

Naistaiteilijoiden historian kirjoittaminen ja heidän sijoittamisensa osaksi taiteen kaanonin on ollut olennainen vaihe taidehistoriallisen ajattelun muutoksessa. Se on suunnannut alaa sukupuolisensitiivisempiin lähestymistapoihin ja auttanut hahmottamaan taiteen kentän sukupuolittuneita hierarkioita. Suomessa naistaiteilijoiden historioiden kirjoittaminen oli erityisen aktiivista 1980-luvun lopulla ja 1990-luvulla. Erityisesti ns. Suomen kultakauden ajan naistaiteilijoita tuotiin laajan yleisön tietoisuuteen sekä lukuisten julkaisujen että näyttelyiden avulla.²⁴ Riitta Konttinen aloitti suomalaisten kultakauden naistaiteilijoiden tutkimisen jo Nainen, taide, historia -hankkeessa ja laajempi tutkimus aiheesta julkaistiin vuonna 1988 nimellä *Suomalaisia naistaiteilijoita 1880-luvulta*.²⁵ Tutkimus korosti 1800-luvun lopun naistaiteilijoita erityisenä vuorovaikutteisena ja yhteistyötä tekevänä ryhmänä. Konttinen käytti myös käsitettä taiteilijasisaret kuvatessaan kultakauden naistaiteilijoiden oletettua solidaarisuutta ja ystävyttä²⁶. Ensimmäisen aiheita käsitelleen teoksen jälkeen Konttinen on kirjoittanut useita monografioita suomalaisista naistaiteilijoista, kuten Eva Cederströmistä²⁷, Fanny Churbergistä²⁸, Elin Danielson-Gambogista²⁹, Venny Soldan-Brofeldtistä³⁰, Helene Westermarkista³¹, Maria Wiikistä³², Anna Sahlsténista³³ ja Helene Schjerfbeckistä³⁴. Konttisen massiivinen suomalaisten naistaiteilijoiden kartoitus on koottu vuonna 2008 julkaistuu teokseen *Naistaiteilijat Suomessa keskiajalta modernismin murrokseen*. Kotimaisten naistaiteilijoiden

historioita on kartoitettu ja tutkittu myös muilla taiteenaloilla. Jo Nainen, taide, historia -hankkeessa kuvataiteen ohella mielenkiinnon kohteina olivat myös arkkitehtuuri ja taideteollisuus ja niiden naistoimijat.³⁵ Myös monet viimeaikaiset tutkimukset, kuten Susanna Aaltosen ja Leena Svinhufvudin väitöskirjat³⁶, ovat tuoneet esiin vähemmän tunnettuja naistaiteilijoita. Samalla tutkijat ovat tuoneet esiin taiteilijoiden toimintaa vähemmän huomioidujen ja matalammalle taiteen sisäisessä hierarkiassa arvotettujen taiteen alueiden, kuten sisustussuunnittelun ja tekstiilitaiteen, piirissä. 'Unohdettuihin' naistaiteilijoihin kohdistunut perustutkimus on muuttanut Suomen taiteen kaanonin, jonka keskiössä olivat aiemmin pääasiassa miestaiteilijat.

Taiteen sukupuolittuneiden rakenteiden näkyväksi tekeminen

Naistaiteilijoiden kartoituksen ja taiteen kentän sukupuolittuneiden käytäntöiden hahmottamisen myötä sukupuolinäkökulmaisessa taiteen tutkimuksessa ryhdyttiin pohtimaan analyttisemmin myös sitä, miksi taiteen kaanon ja taiteen kenttä olivat olleet ja olivat edelleen hyvin patriarkaalisia. Tutkijat kysyivät, miksi taiteen instituutiot ja toimijat, kuten taiteilijakoulutus, museot, keräilijät ja taidekriitikki, olivat sulkeneet naiset enemmän tai vähemmän ulkopuolelleen tai pitäneet naisia ja naisten tekemää taidetta vähempiarvoisena. Tämänkaltaiset kysymykset muodostivat lähtökohdan feministiselle taiteen sosiaalishistorialle, jossa pyrittiin avaamaan taiteen instituutioiden patriarkaalisia rakenteita ja sukupuolittuneita hierarkioita. Eräs keskeisistä kyseisistä lähtökohdasta tehdyistä tutkimuksista oli brittiläisten taidehistorioitsijoiden Griselda Pollockin ja Rozsika Parkerin vuonna 1981 julkaistu teos *Old Mistresses: Woman, Art, and Ideology*. Pollock ja Parker olivat kiinnostuneita muun muassa taiteilijuuden käsitteestä ja sen historiallisesta muutoksesta. Kirjoittajat kohdistavat kriittisen analyysinsä taiteen historiasa toistuviin taiteilijuuteen viittaaviin käsitteisiin, kuten 'mestariartisteilijat' ja 'suuret mestarit', ja siihen, miten käsitteet olivat sukupuolittuneet. Jo pelkkä taiteilijan käsite sisältää heidän mukaansa lähtökohtaisen oletuksen sukupuolesta. Pollock ja Parker tarkastelevat teoksessaan sukupuolikäsitysten, taiteen instituutioiden ja ideologioiden toisiinsa kytkeytymistä taidehistorian historiografian kautta. He tuovat esiin, miten taiteesta kirjoittaminen on ollut ideologisesti latautunutta, ja käsitykset sukupuolesta ja sukupuolijär-

jestelmästä ovat sisältyneet taidehistorian kirjoittamisen käytäntöihin. Taidehistorian kirjoituksessa sukupuolittuneet käytännöt on esitetty neutraaleina, jolloin miesvaltainen taiteen kaanon on nähty normaaliksi. Kun naiskeskeisen lähestymistavan katsotaan edustavan 'taidehistorian ensimmäisen polven naistutkimusta', taiteen instituutioiden sukupuolittuneita rakenteita analysoiva ja purkava tutkimus edustaa 'taidehistoriallisen naistutkimuksen toista polvea'³⁷.

Suomalaisessa taidehistorian tutkimuksessa taiteen kentän sukupuolittuneisiin rakenteisiin kohdistuva tutkimus on jatkanut taidehistorioitsijoiden yleisempää sosiaalishistoriallista mielenkiintoa. Eeva Maija Viljo on tutkinut pitkään suomalaisia 1800-luvun kuvanveistäjiä, muotoilijoita ja arkkitehtejä ja kohdistanut tutkimustaan 1980-luvulta lähtien myös naiskuvanveistäjiin, -muotoilijoihin ja -arkkitehteihin ja heidän työskentelyolosuhteisiinsa, statukseensa ja arvostukseensa liittyviin kysymyksiin³⁸. Suomalaisen taidekoulutuksen ja naisten taiteilijauran sukupuolittuneet käytännöt ovat kiinnostaneet monia suomalaisia taiteen tutkijoita³⁹. Näissä tutkimuksissa taiteilijan sukupuoli ja taideinstituutioiden sukupuolittuneet käytännöt on hahmotettu muun muassa suhteessa yhteiskuntaluokkaan. Esimerkiksi Auli Jämsänen tuo lisensiaatintutkimuksessaan esiin, miten 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa sosiaalinen tausta näyttää vaikuttaneen merkittävästi naisten sekä materiaaliin että mentaaliin mahdollisuuksiin luoda taiteilijauraa. Nais-taiteilijat, jotka valitsivat (tai jotka pystyivät valitsemaan) itselleen taiteilijauran, tulivat usein korkeakulttuurista harrastavasta, avarakatseisemmasta ja varakkaammasta yhteiskuntaluokasta, toisin kuin ajan miestaiteilijat, jotka kuuluivat naisia useammin varattomiin yhteiskuntaluokkiin.⁴⁰ Varallisuus tai säätytausta ei kuitenkaan lieventänyt naistaiteilijoiden vähättelevää vastaanottoa miehisissä taidekirjoittelun ja kritiikin käytännöissä. Vaikka sukupuoleen kohdistuva taiteen sosiaalishistoria tulee paikoin lähelle kulttuuritutkimuksen marxilaisia näkökulmia, niitä on harvemmin kotimaisessa tutkimuksessa korostettu⁴¹.

Suomalaisessa taidehistorian kirjoittamisessa on tutkittu myös laajasti kaupunkirakentamista ja arkkitehtonista tilaa sukupuolijärjestelmää tuottavana ja ylläpitävänä ja sukupuoleen liittyviä kulttuurisia merkityskerroksia mukanaan kantavana tekijänä. Kirsi Saarikankaan tutkimukset pureutuvat juuri arkkitehtonisen tilan ja sen käytön sukupuolittuneisuuteen.⁴²

Väitöskirjassaan suomalaisesta rintamamiestalosta Saarikangas analysoi, miten tyyppitalon tilajako vastasi sodanjälkeisessä yhteiskunnassa vallinneisiin sukupuolijärjestelmän ja perhekäsityksen ideaaleihin⁴³. Väitöskirjan fokus poikkeaa perinteisen taidehistorian arkkitehtuuritutkimuksista, joissa keskiössä ovat usein monumentaalirakennukset, arkkitehtien uniikkityöt, rakennusten julkisivut ja julkinen tila. Feministinen taidehistoria on nostanut tutkimuskohteiksi arkisemmat tilakokemukset, asuntoarkkitehtuurin ja yksityisen sfäärin.⁴⁴

Representaatio, kieli, katse ja valta – sukupuolieron tuottamisen tarkasteluja

Poststrukturalistiset ja postmodernit näkökulmat vaikuttivat 1980-luvulla kansainväliseen taidehistorialliseen keskusteluun laajentamalla tieteenalan tutkimuskohteita ja lähestymistapoja. Taidehistorian tutkimuksen piiriin omaksutut semioottiset, kielelliset, kulttuurifilosofiset ja psykoanalyttiset vaikutteet muuttivat tieteenalan perusteita. Eri tieteenaloilla muutokset nimettiin 'uusiksi': syntyi uusi taidehistoria (*new art history*). Monet sukupuolinäkökulmasta kiinnostuneet taiteen tutkijat alkoivat tutkia taiteen merkityksiä, representaatiota ja taidepuheen kieltä ranskalaisen poststrukturalistisen feminismin viitekehyksessä, jossa tukeuduttiin vaikutusvaltaisten feministiteoreetikoiden ja -filosofien, kuten Julia Kristevan, Luce Irigarayn ja Hélène Cixous'n teorioihin kielestä, kielenkäytöstä sekä niiden suhteesta sukupuoleen ja seksuaalisuuteen. Cixous'n mukaan miehen representaatiojärjestelmä ja miesten dominoima kulttuuri hallitsee kaikkea ihmisen toimintaa, jolloin myöskään naiset eivät voi toimia niiden ulkopuolella, vaan ovat alisteisia niiden ehdoille. Fallosentrismin kritiikkinä feministisissä teorioissa pyrittiin miehen representaatiojärjestelmän ja länsimaisen hierarkkisen ajattelun murtamiseen ja arvolutautuneiden dikotomioiden (kuten mies–nainen, naisellisuus–miehisuus, aktiivisuus–passiivisuus ja subjekti–objekti) dekonstruktioon.⁴⁵ Poststrukturalistisessa feministisessä tutkimuksessa analyysin painopiste kohdistui tavalla tai toisella valtamekanismien ja -hierarkioiden osoittamiseen. Michel Foucault'n ajatukset vallan mekanismeista ja tiedon ja vallan suhteista toimivat monien feminististen teorioiden lähtökohtana⁴⁶.

Eräs uusien näkökulmien keskeisistä seurauksista taidehistorian tutkimukseen oli voimistunut mielenkiinto kieleen, diskursiivisiin rakenteisiin ja edelleen kielen käytön sukupuolittuneisiin käytäntöihin. Mielenkiinto kieleen kohdensi taidehistorian tutkimuksen painopisteitä taidehistorian kirjoittamiseen. Tutkijat ryhtyivät tarkastelemaan, miten sukupuoli oli tiedostetusti tai tiedostamatta kirjoitettu taidehistoriaan. Akateeminen mielenkiinto kieleen ja sen sukupuoleen liittyneisiin hierarkioita ja valtarakenteita tuottaviin mekanismeihin vaikutti myös taiteellisiin käytäntöihin 1980-luvulla.

Taidehistorian sukupuolinäkökulma syveni uusien teoreettisten ideoiden omaksumisen myötä. Sen sijaan että sukupuolta olisi lähestytty kahtena erillisenä kategoriana ja maailman olisi nähty jakautuvan kahden sukupuolen strukturoimaksi matriisiksi, olennaisemmaksi koettiin sukupuolieron tuottamisen tarkastelu ja sukupuolen representaatiojärjestelmän analysoiminen. Tutkimuksessa ei nähty mielekkääksi keskittyä naisiin tai miehiin biologisina tai sosiaalisina toimijoina, joita määrittävät tietyt miesten ja naisten ominaispiirteet, vaan tutkijat kiinnostuivat Kristevan, Irigarayn ja Cixous'n teorioiden ohjaamana feminiinisydestä ja maskuliinisuudesta kulttuurissa ja yhteiskunnassa rakentuvina diskursseina. Griselda Pollock kiteyttää kyseisiä näkökulmia feminiinisuuden diskursiivisesta rakentumisesta ja taidehistorian tehtävästä tuon rakentumisen tutkimuksessa seuraavasti:

(F)eminiinisyys ei herätä mitään empiirisesti koettua käsitystä naisesta. Se viittaa kielessä olevaan positioon ja psykoseksuaaliseen muodostelmaan, jota termi 'nainen' merkitsee. Positiona, tässä muodostelmassa tuotettuna fiktiona, ei identiteettinä, feminiinisyys voi olla jotain, josta sitä määrittelevä Toinen, maskuliinisuus, puhuu, unelmoi ja fantasioi. Positio merkitsee samalla sitä, että subjektit, jotka elävät ja ajattelevat 'naisiksi' lokeroidussa positiossa, joutuvat pitämään sitä määrättyinä tai luotuna. Se on myös kokemuksen rakenne ja kokemuspiiri, jota naissubjektien täytyy tutkia, sillä emme välttämättä tunne sitä sen ottaessa muotonsa tiettyjen diskurssirakenteiden ja psykoseksuaalisten muodostelmien fallisen Lain alaisuudessa.⁴⁷

Suomalaisessa taidehistoriassa taiteeseen liittyvän sukupuolittuneen kielenkäytön tutkimus alkoi 1990-luvulla. Harri Kalha avasi suomalaisen 1940- ja

1950-lukujen taideteollisuuteen kiinnittyneitä sukupuolittuneita diskursseja ja Leena-Maija Rossi analysoi käsityksiä politiikasta, kuten feminismin politiikkaa, suomalaisissa 1980-luvun nykyaidekeskusteluissa *Taide*-lehdessä⁴⁸. Sukupuolen ja sukupuolieron tuottamista lähestytään kyseisissä tutkimuksissa diskursiivisena mekanismina, joka tuottaa feminiinisyttä ja maskuliinisuutta ja niiden konnotaatioita taiteessa ja muotoilussa. Seuraten Griselda Pollockin ja Rozsika Parkerin esimerkkiä Tutta Palin on tutkinut sukupuolittuneita taiteilijoiden ammattinimikkeitä (esimerkiksi taiteilijatar) Suomessa ja sukupuolittunutta kielenkäyttöä naistaiteilijoiden teosten kuvailussa ja arvioinnissa⁴⁹.

Sukupuolta tuottavien diskurssien ja sukupuolieron analyysia on sovellettu kotimaisessa taidehistoriassa monitasoisesti myös tilan tutkimukseen. Arkkitehtonista tilaa on tulkittu sukupuolittuneiden käytäntöjen rakennelmaksi, joka tuottaa sekä feminiinisiä että maskuliinisiä tiloja ja sukupuolieroja tiloissa. Sukupuolittuneet valtamekanismit vaikuttavat julkisen ja yksityisen tilan suunnitteluun, käyttöön, kokemiseen ja myös tilasta puhumiseen ja kirjoittamiseen, kuten Kirsi Saarikangas on tutkimuksissaan osoittanut.⁵⁰ Suomalaisessa taidehistorian tutkimuksessa sukupuolittunutta tilaa on analysoitu myös maalauksista. Tutta Palin on osoittanut, miten 1800-luvun miljöömuotokuvien genre on tilallisesti jäsentynyt: kuvatun henkilön takana oleva tila osallistuu keskeisesti teosten merkitystenantoprosessiin. Tila ja siinä olevat esineet tuottavat kuvaan feminiinisiä tai maskuliinisiä konnotaatioita.⁵¹ Samalla tavalla Anna Kortelainen on tulkinut tilassa olevien esineiden merkityksiä Albert Edelfeltin 1800-luvun lopun maalauksissa. Sukupuolitetut esineet ja yksityiskohdat maalausten kuva-aiheiden taustalla avaavat teoksiin maskuliinisiä tai feminiinisiä merkityksiä. Etenkin Edelfeltin Pariisissa maalaamien muotokuvien ja kaupunkielämän kuvausten yksityiskohdat, kuten kankaat, asusteet, naisten tavarat ja koriste-esineet, avaavat feminiinisten viittausten kirjon.⁵² Sukupuolinäkökulmaa on hyödynnetty myös fenomenologisessa tilallisuuden tarkastelussa, jossa korostuu kokemusmaailma ja ruumiillinen havaitseminen. Etenkin Maurice Merleau-Pontyn kehittämä ruumiinfenomenologia on toiminut lähtökohdiana monille sukupuolinäkökulmaisille tutkimuksille, jossa tilaa tai tilallista taideteosta, kuten kuvanveistoa, installaatiota, kehotaidetta, maataidetta tai ympäristötaidetta, on tarkasteltu ruumiillista havaintoa ja subjektin kokemusta korostavasta näkökulmasta.⁵³

Poststrukturalistiseen feministiseen teoriaan sisältyi kielen ja puheen sukupuoli-eroa tuottavien järjestelmien kritiikin lisäksi katsomisen ja katseen kohteena olemisen analyysi. Yksi poststrukturalistisen feminismin keskeisistä käsitteistä on katse (*gaze*).⁵⁴ Käsitteeseen katseesta perustuu oletukseen tietystä katsojapositionista, jonka vastaanottaja muodostaa katsomisprosessissa. Katse on koettu sukupuolittuneeksi ja tutkijat ovat usein viitanneet miehiin katseen patriarkaalisen visuaalisen kulttuurin lähtökohdaksi tai normiksi. Miehin katse on nähty vallankäyttönä, jonka kautta naiset on seksualisoitu ja materialisoitu katseen kohteiksi.⁵⁵ 1990-luvun kuluessa katseen teoretisoinnit ovat laajentuneet käsittämään myös rodun ja seksuaalisen suuntautumisen problematisoinnin. Heteronormatiivisen kulttuurin on nähty vaikuttavan kuvien vastaanottoon, mutta kuvia voidaan kuitenkin tulkita ja tuottaa myös vaihtoehtoisesta näkökulmasta.⁵⁶

Katseen käsitettä on usein käytetty analyyseissa, joissa visuaalisuuden tarkasteluun on yhdistetty psykoanalyttisia näkökulmia. Etenkin ranskalaisesta poststrukturalistisesta feminismitä vaikuttaneita saanut taiteen ja kuvien tutkimus on hyödyntänyt katseen käsitteen lisäksi Sigmund Freudin ja Jacques Lacanin ajattelusta ammentettuja teorioita, jolloin muun muassa ruumiillisuus, seksuaalisuus, vietiä ja halu nousivat tärkeiksi näkökohdiksi sukupuolen ja sukupuoli-eroin tutkimisessa. Taiteen tutkimuksessa psykoanalyttista luentaa on hyödynnetty etenkin seksuaalisuuden ja traumojen representaatioiden analyyseissa. Psykoanalyttisessa tarkastelussa seksuaalisuuden, fetissien, halujen ja niiden kulttuuristen kontekstien on nähty ilmenevän kuvien aiheissa, ilmaisumuodoissa ja yksityiskohdissa.⁵⁷ Suomalaisessa taidehistoriassa psykoanalyttisia näkökulmia on käytetty sekä yksittäisten taiteilijoiden tuotannon analyysiin että heidän teostensa vastaanottoon tarkasteluun.⁵⁸ Psykoanalyttisia lähestymistapoja ja käsitteitä on hyödynnetty lisäksi tutkimuksissa, joiden kohteena on ollut ei-heteronormatiivisen seksuaalisuuden representointi ja pornografia.⁵⁹

Poststrukturalististen ja postmodernien näkökulmien myötä keskustelu sukupuolesta ja sukupuoli-erosta laajeni ja monipuolistui. Femininiisyys, maskuliinisuus, naiseus, miehisyys ja sukupuoli-identiteetit nähtiin yhä monitahoisempina ja toisiinsa monin tavoin nivoutuvina, erilaisissa konteksteissa eri tavoin merkityksellistyvinä ja muuttuvina kokemuksina. Näkökulman monipuolistuminen luonnehtii feminismin kolmannen vaiheen poli-

tiikkaa, jossa sukupuoli hahmotetaan monikerroksisena ja jossa erilaisten feminisminien moninaisuus otetaan huomioon.⁶⁰

Sukupuolen politiikkaa kulttuurisissa kuvastoissa

1900-luvun lopulla taiteen kenttä muuttui yhä monimuotoisemmaksi ja taiteen ja visuaalisen kulttuurin rajat tulivat joustavammiksi. Kentän laajentuminen vaikutti taidehistorioitsijoiden intresseihin. Tutkijat kiinnostuivat visuaalisen kulttuurin kuvastoista ja käyttökuvasta. Kyseistä kuvastoa oli tutkittu aiemminkin: semiootikkojen ja mediatutkijoiden tutkimukset käyttökuvasta ja sen merkityksistä vaikuttivat kulttuurintutkimuksen muotoutumiseen akateemisena tieteenalana 1960-luvulla. Monet länsimaiset tutkijat alkoivat hahmottaa 1980- ja 1990-lukujen kuluessa kulttuurintutkimuksen visuaalisuutta korostavaa painopistealuetta omana oppialanaan. Eräät tutkijat ovat määritelleet visuaalisen kulttuurin tutkimuksen (*visual culture studies*) omaksi tieteenalakseen, toiset ovat nähneet sen pikemminkin liikkeenä, joka keskittyy visuaalisuuden analyysiin monitieteisten menetelmien avulla.⁶¹ Sukupuolen esittämisen ja sukupuolittamisen problematiikka on ollut keskeinen mielenkiinnonkohde visuaalisen kulttuurin tutkimuksessa. Suomessa taiteen tutkimuksen kenttää laajentanut visuaalisen kulttuurin tutkimus aktivoitui 1990-luvun lopussa. Tutkimuksen yhdeksi painopisteeksi valikoitui sukupuoliteoreettinen keskustelu ja sukupuolen politiikka erilaisissa visuaalisissa representaatioissa. Taideteosten lisäksi tutkijat kohdistivat mielenkiintonsa muun muassa lehtimainontaan⁶², televisiomainoksiin ja televisiosarjoihin⁶³ ja pornografiaan⁶⁴.

Visuaalisen kulttuurin tutkimuksissa on usein tuotu esiin näkökulmia, joissa yhteiskuntaluokan, rodun, perheen, etnisyyden ja kansakunnan käsitteiden ja merkitysten ymmärretään kytkeytyvän sukupuolen ja sukupuolieron tuottamiseen ja representaatioihin. Globalisaatio, nopeasti muuttuvat demografiset ja maantieteelliset realiteetit ja uudet teknologiat ovat muuttaneet käsitystä maailmasta. Nämä tekijät ovat johdattaneet entistä kriittisempiin näkemyksiin ja hienovaraisempiin pohdintoihin siitä, miten sukupuolta ja seksuaalista erilaisuutta sovitetaan maantieteellisiin ja kulttuurisiin kysymyksiin.⁶⁵ Monet länsimaiset visuaalisen kulttuurin tutkijat ovat tarkastelleet valtioidensa rasistista tai kolonialistista menneisyyttä ja pohtineet tässä

kontekstissa sukupuolen ja etnisyyden tai rodun käsitteiden suhteita⁶⁶. Mielienkiinto on kohdistettu etenkin ei-valkoihoisiin 'toisena' ja siihen, miten heidät on seksualisoitu länsimaisissa visuaalisissa representaatioissa. Myös suomalaisessa visuaalisen kulttuurin tutkimuksessa on tehty avauksia sukupuolen ja rodun representaatioiden analyysiin.⁶⁷

Visuaalisen kulttuurin tutkimuksen sukupuolen ja sukupuolieron tuottamiseen kohdistuvat intressit kattavat sekä naiseuden ja feminiinisuuden että miehyyden ja maskuliinisuuden analysoinnin ja problematisoinnin. Tästä huolimatta eräät tutkijat ovat kritisoineet feministisen liikkeen lähtökohdistista muodostettuja sukupuolen tarkastelutraditiota. Kyseiset tutkijat ovat hahmottaneet ideologisen kotinsa miestutkimuksen väljästä kentästä, jossa korostetaan erityisesti maskuliinisuuden ja miesidentiteetin rakentumisen analyysia ja problematisointia.⁶⁸ Sittenkin miehyyden ja erilaisten maskuliinisuuden representaatioiden rakentumista on analysoitu myös taidehistorian kentällä⁶⁹. Useat miestaiteilijat ovat tutkineet viime vuosikymmeninä teoksissaan miesten rooleja ja sukupuolen representaatioita ja normeja. Kuten naistaiteilijat ovat käyttäneet omaa kehoaan teostensa aiheena ja ilmaisuvälineenä, myös miestaiteilijat ovat valokuvanneet ja asettaneet näytteille oman kehonsa ilmaistessaan maskuliinisuuteen liittyviä myyttejä ja todellisuuksia.⁷⁰

Vikuroiva⁷¹ taidehistoria

Viime vuosikymmenten aikana taiteen ja kulttuuristen kuvastojen sukupuolinäkökulmaista tutkimusta on laajennettu queer-teorian tarjoamilla kysymyksenasetteluilla. Queer-teorian aktivistiset juuret ovat monissa länsimaissa 1970- ja 1980-luvuilla aktivoituneessa seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen poliittisessä ihmisoikeusliikkeessä. Queer-teoria kohdistaa kritiikkinsä aiempaan kaksinapaiseen ymmärrykseen sukupuolesta ja normatiivisesta seksuaalisuudesta ja korostaa sen sijaan sosiaalisesti, diskursiivisesti ja performatiivisesti tuotettujen sukupuolten ja seksuaalisuuksien moninaisuutta.⁷² Lähestymistavan kohdennus visuaalisuuden alueella on ollut seksuaalisuuden erilaisissa representaatioissa: miten seksuaalisuutta ja seksuaali-identiteettiä tuotetaan taiteessa, mediassa ja erilaisissa käyttökuvastoissa. Lähestymistavan avulla on pyritty purkamaan konventionaalisia

kuvien katsomisen ja tulkitsemisen sukupuolittuneita tapoja ja kritisoimaan kuvien normatiivisia merkityksiä – kuten sukupuolen ja seksuaali-identiteetin stereotyyppisiä kuvauksia ja heteronormatiivista maailmankuvaa. Kyseistä kritiikkiä on teoretisoitu muun muassa *vastakatseen* (*oppositional gaze*)⁷³ ja *vastustavan lukemisen* (*resisting reading*)⁷⁴ käsitteiden avulla. Visuaalisuuden tutkimuksessa käsitteillä on viitattu kuvien tulkintoihin, joissa kyseenalaistetaan normatiiviset oletukset sukupuolesta ja seksuaalisuudesta. Käsitteiden avulla on tutkimuksessa pyritty ymmärtämään sitä, miten normatiiviset kuvat sukupuolesta ja seksuaalisuudesta tuottavat normatiivisia oletuksia. Kuvat eivät vain heijasta ympäröivää todellisuutta, vaan myös aktiivisesti tuottavat sitä.⁷⁵ Tämän vuoksi visuaalisuuden tutkimiseen painotuneet queer-teoreetikot ovat usein nähneet kiinnostavaksi tutkia ja tuoda esiin (myös) sellaisia representaatioita, jotka eivät noudata feminiinisyiden tai maskuliinisuuden ideaalia tai normatiivista näkemystä seksuaalisuudesta.

Queer-teorian keskeinen käsite on performatiivisuus, jolla yhdysvaltalainen teoreetikko Judith Butler on viitannut sukupuolen performatiiviseen tuottamiseen – sukupuolen esittämiseen, tekemiseen, näyttelemiseen ja sukupuolena esiintymiseen ja toimimiseen erilaisissa kielellisissä, toiminnallisissa ja visuaalisissa tilanteissa⁷⁶. Visuaalisuuden tutkimuksessa käsitteellä on viitattu näkemyksiin siitä, miten sukupuolta on esitetty taiteessa, taiteellisissa prosesseissa ja kuvissa yleensä. Sukupuolen performatiivisuus yhdistyy Butlerin ajattelussa kulttuurin ja yhteiskunnan valtarakenteisiin, jolloin toiset sukupuolen performatiiviset muodot nähdään kulttuurissa soveliaampina ja painoarvoltaan suurempina kuin toiset⁷⁷.

Suomalaisessa sukupuolinäkökulmaisessa taiteen tutkimuksessa queer-teoreettinen lähestymistapa on ollut merkittävässä asemassa vuosituhannen vaihteesta lähtien. Queer-näkökulmaa on hyödynnetty etenkin visuaalisen kulttuurin tutkimuksen kentällä. Heteronormatiivisuutta on kritisoitu ja vaihtoehtoisia queer-näkökulmia on analysoitu esimerkiksi televisiomainonnasta⁷⁸, elokuvista⁷⁹ ja mainoskuvastoista⁸⁰. Käsitettä 'queer' on käytetty suomalaisessa visuaalisen kulttuurin tutkimuksessa myös suomennettuna. Visuaalisen kulttuurin tutkija Annamari Vänskä on kääntänyt käsitteen *vikuroinniksi*, jolla hän viittaa suomennoksen konnotaatioihin sekä figuroinnista (*figure*) että tottelemattomuudesta.⁸¹ Kuva tai katse voidaan hahmottaa vikuroivaksi, millä viitataan representaation ja tulkinnan muotoi-

hin, jotka korostavat sukupuolisen tai seksuaalisen normatiivisuuden ulkopuolista identiteettikategoriaa.

Taidehistorian heteronormatiivista kritiikkiä on sovellettu myös vanhemman suomalaisen taiteen tutkimiseen. Viime vuosina on julkaistu useita kriittisen historiografian näkökulmasta tehtyjä tutkimuksia taiteilija Magnus Enckellistä. Taiteilijan bi- tai homoseksuaalisuus on ollut kauan tunnettu, mutta siitä ei ole avoimesti kirjoitettu tai puhuttu. Juha-Heikki Tihinen ja Harri Kalha ovat tulkinneet Enckellin sensuelleja miesaiheita queer-näkökulmasta ja selvittäneet Enckellin tuotannosta keskustelemisen vaikeuksia kuluneen vuosisadan aikana.⁸² Kuten Kalha tuo tutkimuksessaan esiin, Enckellin tuotannon homoseksuaalisuuteen viittaavia sisältöjä on aikaisemmin torjuttu, jätetty huomioitta tai selitetty normatiivisista näkökulmista käsin⁸³.

Keskustelu sukupuolesta jatkuu

Reilussa kahdessa vuosikymmenessä suomalainen taidehistorian tutkimus on muuttunut huomattavasti suhteessa sukupuolen problematisointiin taiteessa ja visuaalisen kulttuurin kuvastoissa. Näkökulmat ovat vaihtuneet naiskeskeisestä lähestymistavasta yhä kriittisempiin ja yhteiskunnan ja kulttuurin merkitysprosessien rakenteisiin pureutuviin tulokulmiin. Kuluneiden vuosikymmenten aikana sukupuolinäkökulman positio taidehistorian tieteenalalla on myös muuttunut. Näkökulma on siirtynyt marginaalista yhdeksi alan keskiöön kuuluvista teemoista.

Sukupuolinäkökulman muutos yhä kriittisemmäksi ja analyttisemmäksi on merkinnyt samalla näkökulmien muutosta yhä moninaisemmiksi ja keskustelevammiksi. Kolmannen vaiheen feminismi onkin nähty monikerroksisena käsittäen erilaisten feminismien kirjon.⁸⁴ Kolmannen vaiheen feminismistä on käytetty myös käsitettä postfeminismi, joka korostaa kriittistä asennetta aikaisempiin feministisiin ajattelutapoihin. Postfeminismissä on myös pohdittu kriittisesti feminismin merkitystä nyky-yhteiskunnassa. Eräät postfeminismin teoreetikot ovat havainneet kulttuurissa ja yhteiskunnassa muutoksia, joiden myötä perinteiset sukupuoli- ja seksuaalinormit, -roolit ja -arvot ovat jälleen nousseet vahvasti esiin poliitikkojen puheissa, erilaisissa mediateksteissä ja kulttuurisissa kuvastoissa⁸⁵.

Viimeaikaisissa sukupuoleen kohdistuvissa tutkimuksissa on hyödynnetty mm. intersektionaalisia ja uusmaterialistisia näkökulmia. Intersektionaalisuuden käsitteellä viitataan erilaisten kulttuuristen ja yhteiskunnallisten erojen yhtäaikaiseen esiintymiseen tutkittavissa ilmiöissä⁸⁶. Sukupuoli nähdään tällöin yhtenä eroja tuottavana tekijänä, joka kietoutuu monin tavoin muihin konteksteihin, kuten vaikkapa etnisyyteen tai yhteiskuntaluokkaan. Monet postkolonialismin kehyksessä toteutetut visuaalisen kulttuurin tutkimukset käsittelevätkin sukupuolta intersektionaalisesti osana esim. rodun tai yhteiskunnallisen aseman merkitysjärjestelmää.

Intersektionaalisuuden tavoin uusmaterialistiset näkökulmat käsittelevät sukupuolta kokonaisvaltaisesta lähtökohdasta. Uusmateriaaliset näkökulmat taiteentutkimuksessa kohdistavat mielenkiinnon taiteen ruumiillisiin ja affektiivisiin ulottuvuuksiin kielellisten tai visuaalisten merkitysjärjestelmien sijaan. Taiteen tutkimuksen aikaisempi feministinen kritiikki on kohdistunut erityisesti sukupuolen representaatioon. Representaatioteorioiden kautta on käsitelty muun muassa sitä, miten taide kuvina vaikuttaa ruumiisiin ja käsityksiin ruumiista. Representaatioteorioiden mukaan representaatiot muuttavat ruumiita ja muuta materiaa, mutta ruumis-materiaalla ei ole nähty samaa kykyä. Tästä poiketen uusmaterialistisista näkökulmista kiinnostuneet eri tieteenalojen tutkijat ovat olleet kiinnostuneita siitä, ”mitä ruumis voi tehdä”.⁸⁷ Taiteen piirissä tutkijat ovat olleet kiinnostuneita affekteista: taiteen potentiaalista koskettaa ja muuttaa suoraan ja välittömästi ruumista ja tietoisuutta osana sitä. Taiteen tutkimuksessa uusmaterialistit käsittävät taideteoksen vastaanoton tulkinnan sijaan kohtaamisena, jossa olennaista on uuden oppiminen teoksen moniulotteisessa ja ruumiillisessa kohtaamisprosessissa. Monet uusmateriaalisuudesta ja ruumiillisuudesta kiinnostuneet sukupuolinäkökulmaiset tutkijat ovat saaneet vaikutteita Gilles Deleuzen ja Félix Guattarin filosofisesta ajattelusta, jossa ei tehdä eroa ruumiin materiaan ja tietoisuuden ja psyyken materiaan välille⁸⁸. Kotimaisessa taidehistoriassa kiinnostus uusmaterialismiin on tullut esiin muun muassa osallistuvan taiteentutkimuksen keinoin toteutetussa tutkimuksessa⁸⁹.

Nykytutkimuksessa teoreettiset näkökulmat sukupuolesta ja sukupuoli-erosta vaihtelevat ja voivat sisältää toisilleen vastakkaisia painotuksia. Suomessakin keskustelua on käyty sukupuolinäkökulmaan liittyvistä perustavanlaatuisista kysymyksistä, kuten biologisen ja sosiaalisen sukupuolen

eronteosta. Kun esimerkiksi Annamari Vänskä on korostanut konstruktivistisia näkökulmia sukupuolen tuottamisessa⁹⁰, filosofi Sara Heinämäa on kritisoinut konstruktivistista lähtökohtaa ja painottanut sekä biologisia että sosio-kulttuurisia tekijöitä sukupuolieron muodostumisessa⁹¹. Konstruktivismi–biologismi -erottelun lisäksi sukupuolinäkökulmaisissa nykykeskusteluissa näkyy erilaisia painotuksia muun muassa suhtautumisessa sukupuolen käsittelyyn kaksinapaisten oppositioparien kautta. Monet nykytutkijat ovat pyrkineet ylittämään sukupuolen tutkimiseen liittyvän binaarisuuden ja käsittelemään tutkimiaan ilmiöitä ilman maskuliininen–feminiininen -vastakkainasettelua. Tämänhetkisessä tutkimuksessa naisia koskevia kulttuurisia ja yhteiskunnallisia ilmiöitä analysoidaan usein ilman feminiinisuuden käsitettä. Toisaalta vastakkainasettelu jatkuu myös nykytutkimuksessa. Etenkin viimeaikaisessa miestutkimuksessa maskuliinisuus ja sen kytkeytyminen miessukupuoleen toistuu.⁹² Sukupuolinäkökulmaisen tutkimuksen kuluneet vuosikymmenet eivät ole vielä tuottaneet tyhjentäviä vastauksia siitä mitä ja miten sukupuoli on. Kiinnostus sukupuoleen, sukupuolieroon ja sukupuolittuneisiin käytäntöihin jatkunee tulevaisuudessa, samalla kun tutkimuksen lähtökohdat, tavoitteet, tulokulmat ja teoreettiset mallit kehittyvät ja muuttuvat osana yhteiskunnan ja kulttuurin muutosta.

1. Näkökulman suhteellisen nopeasta jalansijan saamisesta suomalaisen taidehistorian kentällä ks. Palin 2007.
2. Keskityn artikkelissani sukupuolinäkökulmaisen taiteentutkimuksen tarkasteluun, enkä käsittele tarkemmin näkökulman toteutumista taidekritiikin tai museokentän toiminnassa. Lyhyesti todettakoon, että monet sukupuolinäkökulmaa tutkimuksissaan hyödyntäneet taidehistorioitsijat, kuten Leena-Maija Rossi, Annamari Vänskä ja Juha-Heikki Tihinen, ovat kirjoittaneet sukupuolinäkökulmasta myös taidekritiikkiä aikakaus- ja sanomalehdissä. Myös monet ammattikriitikot, kuten Marja-Terttu Kivirinta, Taava Koskinen, Pirkko Nukari, Ullamaria Pallasmaa ja Anne Rouhiainen, ovat tuoneet kritiikkeissään esiin sukupuolinäkökulmaa. Sukupuolinäkökulma on vaikuttanut myös taidenäyttelyiden kuratointiin. Yhdysvalloissa järjestettiin jo 1970-luvulla useita feministisistä näkökulmasta kuratoituja taidenäyttelyitä, joissa esillä olleet teokset ovat niihin kohdistuneen tutkimuksellisen mielenkiinnon myötä vakiinnuttaneet asemaansa osana feministisen taiteen kaanonin (ks. feminististä taiteen kaanonin esitteleviä ja samalla sitä tuottavia julkaisuja esim. Phelan & Reckitt 2001; Broude & Garrard 1994; Grosenick 2001). Sittemmin sukupuolinäkökulmaisten taidenäyttelyiden fokus on laajentunut ja monipuolistunut. Suomessakin sukupuolta on käsitelty eri näkökulmista useissa viime vuosikymmeninä toteutetuissa taidenäyttelyissä. Eri näkökulmista tuotetuista kotimaisista kokoomanäyttelyistä mainittakoon esimerkiksi Jari Björklövin, Arja Hentisen, Tuula Karjalaisen, Riitta Konttisen, Satu Metsolan, Erja Pusan ja Leena-Maija Rossin kokoama, Helsingin

- taidemuseossa 1998 esillä ollut Alastomat ja naamioidut -näyttely, jossa paneuduttiin naisten representoimiseen taiteessa (Hentinen & Pusa 1998), Tikanojan taidekodin toteuttama, sekä taidekodissa että Mikkelin taidemuseossa 1998 esillä ollut Miesnäyttely, joka esitteli suomalaisen taiteen mieskuvia 1700-luvulta nykypäivään (Salin, Niemi, Wessman & Berg 1998), Leena-Maija Rossin ja Marja-Terttu Kivirinnan kuratoima, Kiasmassa 2009 esillä ollut Luontoa ja luonnotonta -näyttely, jonka mies-taiteilijat pohtivat miehisyyttä eri tavoin teoksissaan (Kivirinta & Rossi 2009) ja Annamari Vänskän kuratoima Helsingissä Galleria G18:ssa 2009 esillä ollut Sateenkaaren tuolla puolen -näyttely, jonka teemana oli lesbinen taide (Vänskä 2009).
3. Saarikangas 1991, 232.
  4. Ks. esim. Kontturin lisensiaatintutkimus, jossa hän kartoittaa feministisen teorian ja taiteen yhteyksiä taideosten mikrotason analyysin avulla (Kontturi 2006).
  5. Pollock 1996.
  6. Ks. aiheesta esim. Kontturi 2006, 27.
  7. Konttinen 1987.
  8. Toisen vaiheen feminismistä esim. Nicholson 1997; Evans 2009.
  9. Esim. Rossi 1999, 18–20. Tosin vain osa feministeistä kiinnostui postmodernista ja jälkistrukturalistisesta teoriaotteesta. Kolmannen vaiheen feminismistä esim. Gillis, Howie & Munford 2004.
  10. Saarikangas 1991, 237.
  11. Saarikangas 1991, 237; Tong 1998; 2000.
  12. Rojola 1996, 175–176; Kontturi 2003; 2006, 56.
  13. Varhaisia sex–gender -erottelun teksteissään tehneitä teoreetikoita esim. Stoller 1968; Millet 1971; Rubin 1975; Chafetz 1978. Sex–gender -teoretisoinnista ks. Mikkola 2008.
  14. Butler 1990.
  15. Ajan feministisistä taiteen strategioista on esitetty monenlaisia jäsenyyksiä. Ks. esim. Barry & Flitterman-Lewis 1987; Pollock 1987.
  16. Rose 2001, 576; Tickner 1987, 268–270; Kontturi 2006, 55.
  17. Tickner 1987, 266–268.
  18. Ks. yhdysvaltalaisesta feminismin toisen aallon naiskeskeisestä taidekritiikistä ja feminiinisen estetiikan esiin tuomisesta esim. Parker & Pollock 1987; Pollock 1987. Kuten Reckitt (2001) huomauttaa, on vältettävä yksinkertaistamista 1970-luvun alun feministitaiteilijoiden teoksia pelkäksi naiseuden juhlistamiseksi.
  19. Rossi 1999, 127–187.
  20. Katso kuitenkin esim. Kivirinta, Pohjola, Rossi 1991, 24–79.
  21. Nochlin 1991.
  22. Esim. Whitney Chadwick esittelee vuonna 1990 julkaistussa teoksessaan *Art, woman, and society* länsimaisten naistaiteilijoiden historian keskiajasta modernismiin ulottuvana ajanjaksona.
  23. Saarikangas 1991, 234.
  24. Tutkimusta on tehty myös ns. kultakautta edeltäneiden vuosikymmenten naistaiteilijoista. Ks. Suomen taideyhdistyksen piirustuskoulun naisoppilaista ja naistaiteilijoista 1840-luvulta 1880-luvulle ulottuvana ajanjaksona esim. Granroth 1987 ja Malmström 1987.
  25. Konttisen väitöskirja *Totuuksien enemmän kuin kauneus. Naistaiteilija, realismi ja naturalismi 1880-luvulla. Amélie Lundahl, Maria Wiik, Helena Westermarck, Helena Schjerfbeck ja Elin Danielson* julkaistiin 1991.
  26. Konttinen 1988, 17–18; Konttinen et al 1994.

27. Konttinen 1989.
28. Konttinen 1994.
29. Konttinen & Savojärvi 1995.
30. Konttinen 1996a.
31. Konttinen 1996b.
32. Konttinen 2000.
33. Konttinen 2001.
34. Konttinen 2004.
35. Suominen-Kokkonen 1987; Mäkinen 1987; Viljo 1987.
36. Aaltonen 2010; Svinhufvud 2009.
37. Saarikangas 1991, 235.
38. Viljo 1984; 1987; 1998.
39. Viljo 1987; Suominen-Kokkonen 1987; Jämsänen 2001; Willner-Rönholm 2001; 2004.
40. Jämsänen 2001.
41. Sinänsä sekä taiteen sosiaalishistorian tutkimuksessa (kuten Hauser 1962; Clark 1973a; 1973b) että feministisissä kirjoituksissa (joista kootusti esim. Hennessy & Ingraham 1997 ja Nicholson 1997) on kansainvälisessä keskustelussa tuotu marxilaisia näkökulmia avoimesti esiin.
42. Saarikangas 1999; 1997a; 1998.
43. Saarikangas 1993.
44. Saarikangas 1991, 248–250.
45. Cixous 1994, 37–40. Jacques Derrida on kuvannut fallosentrismillä maskuliinisuuden etuoikeutettua asemaa merkitysten muodostamisessa. Länsimaista filosofian traditiota Derrida on kuvannut logosentriseksi järjestelmäksi, joka on sukupuolittunut patriarkaalistien ja maskulinististen diskurssien seurauksena. Derrida onkin kirjoituksissaan yhdistänyt käsitteet fallologosentismiksi (Derrida 1967; 1972; 2004). Myös feministiteoreetikot, kuten Cixous, ovat käyttäneet käsitettä (Cixous 1994, 39–40).
46. Foucault 1969.
47. Pollock 1988, xvii–xviii. Käännös TL.
48. Kahla 1997, 236–261; Rossi 1999.
49. Palin 2004a.
50. Saarikangas 1993; 2002; 2006.
51. Palin 2004b.
52. Kortelainen 2002; 1998.
53. Kyseisistä lähtökohdista tuotettuja tutkimuksia esim. Johansson 2004; Saarikangas 1997b.
54. Katseen käsitettä on käytetty etenkin valokuva- ja elokuvateoretisoinneissa. Elokuvatutkimuksen kontekstissa käsitteen toi esiin Laura Mulvey, joka totesi miehisen katseen (*male gaze*) hallitsevan tutkimiaan elokuvia (Mulvey 1975). Katseen käsitettä on teoretisoitu runsaasti myös lacanilaisen psykoanalyysin piirissä. Toisinaan katseen politiikasta kiinnostuneet psykoanalyttisesti orientoituneet teoreetikot tekevät erotelun käsitteiden *gaze* ja *look* välille. Tällöin *look* viittaa avoimeen subjektin tapaan katsoa kohdetta, kuten taas *gaze* määrittyy läsnä olevana persoonattomana katseena, jonka oletamme kohdistuvan itseemme. Katsetta määrittävät tällöin vallitsevan sosiaalisen järjestyksen, kuten sukupuolijärjestelmän, normit. (Evans & Gamman 1995.)
55. Esim. Pollock 1988, 66–73. Sittemmin moni tutkija, myös käsitteen esiin tuonut Laura Mylvey itse, on kyseenalaistanut katseen automaattisesti oletetun miehisyyden

- (Rossi 1998, 189; Saarikangas 1997, 123; Stewen 1990).
56. Esim. Bal 1996; Pollock 1999.
  57. Esim. Pollock 1999, Linker 1995.
  58. Stewen 1997.
  59. Kalha 2001; Kalha (toim.) 2007; Tihinen 2002; 2008.
  60. Kontturi 2003; 2006, 21.
  61. Vänskä 2007, 64–65.
  62. Vänskä 2002a; 2002b; 2006a.
  63. Rossi 2002; 2003; 2007.
  64. Kalha (toim.) 2007; Kalha 2007.
  65. Chadwick 2002, 7–17.
  66. Pollock 1999; hooks 1992; McClintock 1995; Hall 1999; Lewis 1996; Sharpley-Whiting 1999; Nagel 2003.
  67. Kalha 1999; Rantonen 1999.
  68. Connell 1995.
  69. Esim. Solomon-Godeau 1997. Kotimaisia tutkimuksia esim. Kalha 2000; 2005; Tihinen 2008.
  70. Kivirinta & Rossi 2009. Kotimaisessa taidekritiikissä miesten sukupuoleen ja miestaiteilijuuteen kiinnitettiin huomiota jo 1980-luvulla (Rossi 1999, 161–174).
  71. Vänskä 2006a.
  72. Turner, 2000; Jagose 1996.
  73. hooks 1992, 115–131.
  74. Fetterley 1978.
  75. Rossi 1998.
  76. Butler 1990. Jo ennen Butleria eräät teoreetikot, kuten Teresa de Lauretis, käsittelevät sukupuolta representaationa (Lauretis 1987).
  77. Butler 1990, 1–6, 25–34.
  78. Rossi 2003.
  79. Kalha 2004.
  80. Vänskä 2006a.
  81. Vänskä 2006a, 16.
  82. Kalha 2000; 2005; Tihinen 2008.
  83. Kalha 2005.
  84. Rossi 1999, 18–19.
  85. McRobbie 2009.
  86. Crenshaw 1991.
  87. Kontturi 2010, 183. Uusmateriaalisuudesta esim. Grosz 1994.
  88. Esim. Deleuze & Guattari 1972. Eräät Deleuzen ja Guattarin esittämät käsitteet ja näkökulmat ovat tosin saaneet feministisessä keskustelussa osakseen myös kritiikkiä (esim. Irigaray 1977).
  89. Kontturi 2005; Kontturi & Tiainen 2007.
  90. Vänskä 2008.
  91. Heinämaa 2008.
  92. Rossi 2009.

- Aaltonen, Susanna 2010.** *Sisustaminen on kuin käsialaa. Carin Bryggman ja Lasse Ollinkari sisustusarkkitehdin ammatissa 1940- ja 1950-luvulla.* Taidehistoriallisia tutkimuksia 40. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Bal, Mieke 1996.** *Double Exposures: The Subject of Cultural Analysis.* London: Routledge.
- Barry, Judith & Flitterman-Lewis, Sandy 1987.** "Textual Strategies. The Politics of Art Making". *Teoksessa Framing Feminism. Art and the Women's Movement 1970-1985*, toim. Griselda Pollock & Rozsika Parker, 313-320. London: Pandora. (*Screen*, 1980, 21:2, 35-48.)
- Broude, Norma & Garrard, Mary, D. (toim.) 1994.** *The Power of Feminist Art. The American Movement of the 1970s, History and Impact.* New York: Harry N. Abrams.
- Butler, Judith 1990.** *Gender Trouble: Feminism and Subversion of Identity.* London: Routledge.
- Fetterley, Judith 1978.** *The Resisting Reading: a Feminist Approach to American Fiction.* Bloomington: Indiana University Press.
- Cixous, Helene 1994.** *Helene Cixous Reader.* Toim. Susan Sellers & Jacques Derrida. New York: Routledge.
- Chadwick, Whitney 1990.** *Art, Woman, and Society.* London: Thames and Hudson.
- Chafetz, Janet, S. 1978.** *Masculine/Feminine or Human? An Overview of the Sociology of Sex Roles.* Itasca: F. E. Peacock.
- Clarke, Timothy, J. 1973a.** *The Absolute Bourgeois: Artists and Politics in France, 1848-1851.* London: Thames and Hudson.
- Clarke, Timothy, J. 1973b.** *Image of the People: Gustav Courbet and the Second French Republic, 1848-1851.* London: Thames and Hudson.
- Connell, Raewyn. W. 1995.** *Masculinities.* Cambridge: Polity Press.
- Crenshaw, Kimberle. 1991.** "Mapping the Margins. Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color". *Stanford Law Review* 43:6, 1241-1299.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Félix 1972.** *L'Anti-Oedipe.* Paris: Éditions de Minuit.
- Derrida, Jacques 1967.** *De la grammatologie.* Paris: Éditions de Minuit.
- Derrida, Jacques 1972.** *La dissémination.* Paris: Éditions du Seuil.
- Derrida, Jacques 2004.** *Prégnances. Lavis de Colette Deblé. Peintures.* Paris: L'Atelier des Brisants.
- Evans, Judith 2009.** *Feminist Theory Today. An Introduction to Second-Wave Feminism.* London: Sage Publications.
- Evans, Caroline & Gamman, Lorraine 1995.** "The Gaze Revisited, Or Reviewing Queer Viewing". *Teoksessa A Queer Romance: Lesbians, Gay Men and Popular Culture*, Toim. Paul Burston & Colin Richardson, 13-56. London: Routledge.
- Foucault, Michel 1969.** *L'archéologie du savoir.* Paris: Gallimard.
- Gillis, Stacy, Howie, Gillian & Munford, Rebecca 2004.** *Third Wave Feminism. A Critical Exploration.* Basingstoke: Macmillian Publishers.
- Granroth, Christina 1987.** "Om "den kvinnliga andens behof af en verksamhet utåt" – en undersökning av elever i Finska Konstföreningens ritskolor under 1800-talets senare hälft". *Teoksessa Nainen, taide, historia. Taidehistorian esitutkimus 1985-1986*, toim. Riitta Kontinen 17-34. Taidehistoriallisia tutkimuksia 10. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Grosenick, Uta (toim.) 2001.** *Women Artists in the 20th and 21st Century.* Köln: Taschen.
- Grosz, Elizabeth 1994.** *Volatile Bodies. Towards A Corporeal Feminism.* Bloomington: Bloomington University Press.

- Hall, Stuart 1999.** *Identiteetti.* Toimittaneet ja kääntäneet Mikko Lehtonen & Juha Herkman. Vastapaino, Tampere.
- Hauser, Arnold 1962.** *The Social History of Art.* Vol. 1–4. London: Routledge. (*Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, 1951.)
- Heinämaa, Sara 2008.** ”Sukupuoli ei ole pelkästään yhteiskunnallinen ilmiö”. *Helsingin Sanomat* 30.3.
- Hennessy, Rosemary & Ingraham, Chrys (toim.) 1997.** *Materialist Feminism: a Reader in Class, Difference, and Women’s Lives.* London: Routledge.
- Hentinen, Arja & Pusa, Erja (toim.) 1998.** *Alastomat ja naamioidut. Naisen kuva suomalaisessa taiteessa.* Helsinki: Helsingin kaupungin taidemuseo.
- hooks, bell 1992.** *Black Looks: Race and Representation.* Boston: South End Press.
- Irigaray, Luce 1977.** *Ce sexe qui n’en est pas un.* Paris: Éditions de Minuit.
- Jagose, Annamarie 1996.** *Queer Theory. An Introduction.* New York: New York University Press.
- Johansson, Hanna 2004.** *Maataidetta jäljittämässä. Luonnon ja läsnäolon kirjoitusta suomalaisessa nykytaiteessa 1970–1995.* Helsinki: Like.
- Jämsänen, Auli 2001.** *Proletaarit ja senaattorimamsellit. Suomen Taideyhdistyksen Helsingin piirustuskouluun vuosina 1902–04 kirjoittautuneiden sosiaalinen tausta.* Julkaisematon lisensiaatintutkimus. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Taiteiden ja kulttuurin tutkimuksen laitos.
- Chadwick, Whitney 2002.** *Woman, Art and Society.* Kolmas painos. London: Thames and Hudson.
- Kalha, Harri 1997.** *Muotopuolen merenneidon pauloissa. Suomen taideteollisuuden kultakausi: mielikuvat, markkinointi, diskurssit.* Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, Taideteollisuusmuseo.
- Kalha, Harri 1999.** ”Skin-Deep Beauties: Race, Gender and Aesthetics”. Teoksessa *Looking at Other Cultures. Works of Art as Icons of Memory*, toim. Anja Kervanto Nevanlinna, 149–166. Taidehistoriallisia tutkimuksia 22. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Kalha, Harri 2000.** ”Magnus Enckell ja kadonneen seksuaalisuuden salaisuus”. Teoksessa *Magnus Enckell 1870–1925*, Toim. Juha-Heikki Tihinen ja Jari Björklöv, 10–39. Helsinki: Helsingin kaupungin taidemuseo.
- Kalha, Harri 2001.** ”Fantasioita ja kielletyn halun kuvia”. Teoksessa *Pinx, maalaustaide Suomessa. Osa 1: Suuria kertomuksia*, toim. Helena Sederholm et al, 254–257. Espoo: Weilin & Göös.
- Kalha, Harri 2004.** ”Hupsuja gigoloita, kieroja katseita”. Teoksessa *Valentin Vaala*, toim. Kimmo Laine, Matti Lukkarila ja Juha Seitajärvi, 79–97. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kalha, Harri 2005.** *Tapaus Magnus Enckell.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kalha Harri (toim.) 2007.** *Pornoakatemia!* Turku: Eetos.
- Kalha Harri 2007.** ”Picasso Pornographique. Korkea taide matalan halun maailmassa”. Teoksessa *Tarkemmin katsoen. Visuaalisen kulttuurin lukukirja*, toim. Leena-Maija Rossi & Anita Seppä 102–121. Helsinki: Gaudeamus.
- Kivirinta, Marja-Terttu, Pohjola, Ilppo & Rossi, Leena-Maija 1991.** *Koko hajanainen kuva. Suomalaisen taiteen 1980-luku.* Helsinki: WSOY.
- Kivirinta, Marja-Terttu & Rossi, Leena-Maija 2009.** *Luontoa ja Luonnotonta. Miestaidetta uusin silmin.* Helsinki: Like.
- Konttinen, Riitta (toim.) 1987.** *Nainen, taide, historia. Taidehistorian esitutkimus 1985–1986.* Taidehistoriallisia tutkimuksia 10. Helsinki: Taidehistorian seura.

- Konttinen, Riitta 1988.** *Suomalaisia naistaiteilijoita 1880-luvulta*. Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 1989.** *Eva Cederström. Taiteilijan henkilökuva*. Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 1994.** *Fanny Churberg*. Helsinki, Otava.
- Konttinen, Riitta 1996a.** *Boheemielämä. Venny Soldan-Brofeldtin taiteilijantie*. Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 1996b.** *Helene Westermarck*. Turku: Turun taidemuseo.
- Konttinen, Riitta 2000.** *Maria Wiik*. Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 2001.** *Anna Sahlstén 1859–1931*. Iisalmi: Iisalmen kaupunki.
- Konttinen, Riitta 2004.** *Oma tie. Helene Schjerfbeckin elämä*. Helsinki: Otava.
- Konttinen, Riitta 2008.** *Naistaiteilijat Suomessa keskiajalta modernismin murrokseen*. Helsinki: Tammi.
- Konttinen et al. 1994.** *Taiteilijasisaria*. Järvenpää: Järvenpään kaupunki.
- Konttinen, Riitta & Ulla Savojärvi 1995.** *Elin Danielson-Gambogi*. Helsinki: Otava.
- Kontturi, Katve-Kaisa 2003.** "Moninaiset naiset, kerrokselliset kuvat – Marita Liulian *Ambitious Bitch* feministisenä taiteena". *Wider Screen* 4. <http://www.widerscreen.fi/2003/4/moninaiset_naiset_kerrokselliset_kuvat.htm> (viitattu 8.2.2011).
- Kontturi, Katve-Kaisa 2005.** "Prosessi, materia ja muutos. Uusmaterialistista estetiikkaa kentällä". Teoksessa *Kanssakäymisiä. Osallistuvan taiteentutkimuksen askelia*, Toim. Taru Elfving & Katve-Kaisa Kontturi, 153–170. Taidehistoriallisia tutkimuksia 32. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Kontturi, Katve-Kaisa 2006.** *Feminismien ristiaallokossa. Keskusteluja taiteen ja teorian kytkennöistä*. Turku: Eetos.
- Kontturi, Katve-Kaisa & Tiainen, Milla 2007.** "Taide, teoria ja liikkuva vuorovaikutus: osallistuvan taiteentutkimuksen ratkaisuja". Teoksessa *Taiteilija tutkijana, tutkija taiteilijana*, toim. Risto Pitkänen, 13–65. Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 90. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kontturi, Katve-Kaisa 2010.** "Taideprosessi liikkuvana, luovana sommitteluna. Kaksi kohtaamistapahtumaa". Teoksessa *Kuinka tehdä taidehistoriaa?*, toim. Minna Ijäs, Altti Kuusamo & Riikka Niemelä, 179–209. Turku: Turun yliopisto.
- Kortelainen, Anna 1998.** "Samuuden ja eron tilat. Albert Edelfeltin sukupuolistrategiana". Teoksessa *Kuvasta tilaan. Taidehistoria tänään*, toim. Kirsi Saarikangas, 201–223. Tampere: Vastapaino.
- Kortelainen, Anna 2002.** *Albert Edelfeltin fantasmagoria: nainen, "Japani", tavaratalo*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- de Lauretis, Teresa 1987.** *Technologies of Gender. Essays on Theory, Film and Fiction*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Lewis, Reina 1996.** *Gendering Orientalism. Race, Femininity and Representation*. London: Routledge.
- Linker, Kate 1995.** "Representaatio ja seksuaalisuus". Teoksessa *Kuva ja vastakuva. Sukupuolen esittämisen ja katseen politiikkaa*, toim. Leena-Maija Rossi, 208–244. Käänt. Leena-Maija Rossi. Helsinki: Gaudeamus. (Parachute, 1983: 32.)
- Malmström, Synnöve 1987.** "Kvinnliga pionjärer inom finländsk bildkonst från 1840-till 1880-talet". Teoksessa *Nainen, taide, historia. Taidehistorian esitutkimus 1985–1986*, toim. Riitta Konttinen, 35–54. Taidehistoriallisia tutkimuksia 10. Helsinki: Taidehistorian seura.
- McClintock, Anne 1995.** *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest*. New York: Routledge.
- McRobbie, Angela 2009.** *The Aftermath of Feminism: Gender, Culture and Social Change*. London: Sage Publications.

- Mikkola, Mari 2008.** "Feminist Perspectives on Sex and Gender", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2008 Edition), Edward N. Zalta (toim.), <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/feminism-gender/>>
- Millett, Kate 1971.** *Sexual Politics*. London: Granada Publishing Ltd.
- Mulvey, Laura 1975.** "Visual Pleasure and Narrative Cinema". *Screen* 16:3, 6–18.
- Mäkinen, Anne 1987.** "Puolustusvoimien naisarkkitehdit 1927–1939". Teoksessa *Nainen, taide, historia. Taidehistorian esitutkimus 1985–1986*, toim. Riitta Konttinen, 167–190. Taidehistoriallisia tutkimuksia 10. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Nagel, Joane 2003.** *Race, Ethnicity and Sexuality: Intimate Intersections, Forbidden Frontiers*. Oxford: Oxford University Press.
- Nicholson, Linda (toim.) 1997.** *The Second Wave. A Reader in Feminist Theory*. London: Routledge.
- Nochlin, Linda 1991.** "Why Have There Been no Great Women Artists?" Teoksessa *Woman, Art, and Power and Other Essays*. London: Thames and Hudson. (*Art News*, January 1971: 22–39, 67–71.)
- Palin, Tutta 2004a.** "Neitejä, rouvia ja taiteilijoita. Naiset sotienvälisissä taidediskursseissa". Teoksessa Tutta Palin (toim.), *Modernia on moneksi: kuvataiteen, taideeollisuuden ja arkkitehtuurin piirteitä maailmansotien välisen ajan Suomessa*, 12–37. Taidehistoriallisia tutkimuksia 29. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Palin, Tutta 2004b.** *Oireileva miljöömuotokuva. Yksityiskohdat sukupuoli- ja säätyhierarkian haastajina*. Helsinki: Taide.
- Palin, Tutta 2007.** "A Fast Move? Feminist Art History in Finland". Teoksessa *Women's Voices. Female Authors and Feminist Criticism in the Finnish Literary Tradition*, toim. Päivi Lappalainen & Lea Rojola, 180–193. *Studia Fennica Litteraria* 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Parker, Rozsika & Pollock, Griselda 1987.** "Fifteen Years of Feminist Action: From Practical Strategies to Strategic Practices". Teoksessa *Framing Feminism. Art and the Women's Movement 1970–1985*, toim. Griselda Pollock & Rozsika Parker, 3–78. London: Pandora.
- Phelan, Peggy & Reckitt, Helene 2001.** *Art and Feminism*. London: Phaidon Press.
- Pollock, Griselda 1987.** "Feminism and Modernism". Teoksessa *Framing Feminism. Art and the Women's Movement 1970–1985*, toim. Griselda Pollock & Rozsika Parker, 79–122. London: Pandora.
- Pollock, Griselda 1987.** "Feminism, Femininity and the Hayward Annual Exhibition 1978". Teoksessa *Framing Feminism. Art and the Women's Movement 1970–1985*, toim. Griselda Pollock & Rozsika Parker, 165–180. London: Pandora. (*Feminist Review* 1979:2, 33–54.)
- Pollock, Griselda 1988.** *Vision and Difference: Femininity, Feminism and Histories of Art*. London: Routledge.
- Pollock, Griselda 1996.** "The Politics of Theory: Generations and Geographies in Feminist Theory and the Histories of Art Histories". Teoksessa *Generations and Geographies in the Visual Arts. Feminist Readings*, toim. Griselda Pollock, 3–21. London & New York: Routledge.
- Pollock, Griselda 1999.** *Differencing the Canon. Feminist Desire and the Writing of Art's Histories*. London: Routledge.
- Pollock, Griselda & Parker, Rozsika 1981.** *Old Mistresses: Woman, Art, and Ideology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Rantonen, Eila 1999.** "Länsimaisten kuvien rotunaiset". Teoksessa *Rotunaisia ja feminismejä. Nais- ja kehitystutkimuksen risteyskohtia*, toim. Jaana Airaksinen & Tuula

- Ripatti, 41–61. Tampere: Vastapaino.
- Rojola, Lea 1996.** ”Ero”. Teoksessa *Avainsanat. 10 askelta feministiseen tutkimukseen*, toim. Anu Koivunen ja Marianne Liljeström, 159–178. Tampere: Vastapaino.
- Rose, Barbara 2001.** ”Vaginal Iconology”. Teoksessa *Feminism – Art – Theory. An Anthology 1968–2000*, toim. Hilary Robinson, 575–576. Oxford: Blackwell Publishers. (*New York Magazine* 1974: 7, 59.)
- Rossi, Leena-Maija 1998.** ”Irti heijastuksista”. Teoksessa *Kuvasta tilaan. Taidehistoria tänään*, toim. Kirsi Saarikangas, 177–200. Tampere: Vastapaino.
- Rossi, Leena-Maija 1999.** *Taide vallassa. Poliittikkäsityksen muutoksia 1980-luvun suomalaisessa taidekeskustelussa*. Helsinki: Kustannus Oy Taide.
- Rossi, Leena-Maija 2002.** ”Esteettisten ideaalien sukupuolipolitiikkaa. Mainoskuvat halun, identiteettien ja ihanteiden tuottajina”. Teoksessa *Kauneuden sukupuoli. Näkökulmia feministiseen estetiikkaan*, toim. Pauline von Bonsdorff & Anita Seppä, 107–131. Tampere: Gaudeamus.
- Rossi, Leena-Maija 2003.** *Heterotehdas. Televisiomainonta sukupuolituotantona*. Helsinki: Gaudeamus.
- Rossi, Leena-Maija 2007.** ”Queer TV? Kumouksellisten representaatioiden politiikasta ja ehdoista”. Teoksessa *Turkemmin katsoen. Visuaalisen kulttuurin lukukirja*, toim. Leena-Maija Rossi ja Anita Seppä, 122–136. Helsinki: Gaudeamus.
- Rubin, Gayle 1975.** ”The Traffic in Women: Notes on the ‘Political Economy’ of Sex”. Teoksessa *Toward an Anthropology of Women*, toim. Rayna Reiter, 157–210. New York: Monthly Review Press.
- Saarikangas, Kirsi 1991.** ”Feministinen näkökulma taiteentutkimukseen”. Teoksessa *Taide modernissa maailmassa. Taiteensosiologiset teoriat George Lukácsista Fredric Jamesoniin*, toim. Erkki Sevänen, Liisa Saariluoma & Risto Turunen, 231–254. Helsinki: Gaudeamus.
- Saarikangas, Kirsi 1993.** *Model Houses for Model Families. Gender, Ideology and the Modern Dwelling: the Type-planned Houses of the 1940s in Finland*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Saarikangas, Kirsi 1997a.** ”The Politics of Modern Home. Organization of the Everyday in Swedish and Finnish Housing Design from the 1930s to the 1950s”. Teoksessa *Models, Modernity and the Myrdals*, toim. Pauli Kettunen ja Hanna Eskola, 81–108. Renvall Institute publications 8. Helsinki: Helsingin Yliopisto.
- Saarikangas, Kirsi 1997b.** ”Äitiyden esittäminen ja Post-Partum Document”. Teoksessa *Ruumiin kuvia. Subjektin ja sukupuolen muunnelmia*, toim. Sara Heinämaa, Martina Reuter & Kirsi Saarikangas, 102–126. Tampere: Gaudeamus.
- Saarikangas, Kirsi 1998.** ”Tilan tekijät”. Teoksessa *Katseen rajat. Taidehistorian metodologiaa*, toim. Arja Elovirta ja Ville Lukkarinen, 183–204. Lahti: Helsingin yliopiston Lahden tutkimus- ja koulutuskeskus.
- Saarikangas, Kirsi 1999.** ”Tila konteksti ja käyttäjä. Arkkitehtonisen tilan, vallan ja sukupuolen suhteista”. Teoksessa *Kuvasta tilaan. Taidehistoria tänään*, toim. Kirsi Saarikangas, 247–298. Tampere: Vastapaino.
- Saarikangas, Kirsi 2002.** ”Arki, koristeet ja moderni arkkitehtuuri. Tilan ja sukupuolen suhteista”. Teoksessa *Kauneuden sukupuoli. Näkökulmia feministiseen estetiikkaan*, toim. Pauline von Bonsdorff & Anita Seppä, 211–241. Tampere: Gaudeamus.
- Saarikangas, Kirsi 2006.** *Eletyt tilat ja sukupuoli. Asukkaiden ja ympäristön kulttuurisia kohtaamisia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sharpley-Whiting, T. Denean 1999.** *Black Venus. Sexualized Savages, Primal Fears and Primitive Narratives in French*. Durham: Duke University Press.

- Salin, Anne-Maj; Niemi, Maaria; Wessman, Tytti & Berg, Torbjörn 1998.** *Mies*. Vaasa: Tikanojan taidekoti.
- Solomon-Godeau, Abigail 1997.** *Male Trouble: A Crisis in Representation*. London: Thames & Hudson.
- Stewen, Riikka 1990.** ”Kuva, katsoja: naisnäkökulman subjekti”. *Synteesi* 2–3, 45–47.
- Stewen, Riikka 1997.** ”Helene Schjerfbeck: itsen kieltämisen ja kukistamisen taide”. Teoksessa *Helene Schjerfbeck. Naisia, miehiä, omakuvia, maisemia, asetelmia*, toim. Lena Holger, 33–39. Helsinki: Otava.
- Stoller, Robert, J. 1968.** *Sex and Gender: On The Development of Masculinity and Femininity*. New York: Science House.
- Suominen-Kokkonen, Renja 1987.** ”Nainen rakennusmestarina – Suomen teollisuuskoulujen naisoppilaat vuosina 1888–1912”. Teoksessa *Nainen, taide, historia. Taidehistorian esitutkimus 1985–1986*, toim. Riitta Kontinen, 69–92. Taidehistoriallisia tutkimuksia 10. Helsinki: Taidehistorian seura.
- Svinhufvud, Leena 2009.** *Moderneja ryijyjä, metritavaraa ja käsityötä: tekstiilitaide ja nykyaikaistuva taideteollisuus Suomessa maailmansotien välisenä aikana*. Helsinki: Designmuseo.
- Tickner, Lisa 1987.** ”The Body Politic: Female Sexuality and Women Artists since 1970”. Teoksessa *Framing Feminism. Art and the Women's Movement 1970–1985*, toim. Rozsika Parker & Griselda Pollock, 263–276. London: Pandora. (Art History, 1978: 1:2, 236–49.)
- Tihinen, Juha-Heikki 2002.** ”Psykopatologian syövereistä. Magnus Enckellin Melankolia”. Teoksessa *Näkyvä(i)seksi. Tutkimuksia kuvien sukupuolikkulttuurista*, toim. Annamari Vänskä, 163–183. Taidehistoriallisia tutkimuksia 25. Helsinki: Taidehistorian Seura.
- Tihinen, Juha-Heikki 2008.** *Halun häilyvät rajat. Magnus Enckellin teosten maskuliinisuuksien ja feminiinisyysien representaatioista ja itsen luomisesta*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 37. Helsinki: Taidehistorian Seura.
- Tong, Rosemarie 1998.** *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Toinen painos. Boulder: Westview Press.
- Tong, Rosemarie 2000.** ”Radical Feminism”. Teoksessa *Encyclopedia of Feminist Theories*, toim. Lorraine Code, 419–421. London: Routledge.
- Turner, William B. 2000.** *A Genealogy of Queer Theory*. Philadelphia: Temple University Press.
- Viljo, Eeva Maija 1984.** ”Suomen ensimmäiset naisarkkitehdit”. *Arkkitehti* 8, 79–81.
- Viljo, Eeva Maija 1987.** ”Naiset Suomen taideteollisessa koulutuksessa 1871–1905”. Teoksessa *Nainen, taide, historia. Taidehistorian esitutkimus 1985–1986*, toim. Riitta Kontinen, 55–68. Taidehistoriallisia tutkimuksia 10. Helsinki: Taidehistorian Seura.
- Viljo, Eeva Maija 1998.** ”Kvinnliga skulptörer som ’moderniserare’ av nationella symboler i de ekonomiska och sociala framstegen Finland”. Teoksessa *Konsten efter 1945*, toim. Leena Björkqvist & Anna Vihervaara, 211–216. Taidehistoriallisia tutkimuksia 19. Helsinki: Taidehistorian Seura.
- Willner-Rönholm, Margareta 2001.** *Konsten eller livet. Elever inskrivna vid Åbo ritsskola 1950, deras levnadsberättelser och bildvärld*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Willner-Rönholm, Margareta 2004.** ”Under traditionens täckmantel. Kvinnliga banbrytare i modernismens konstkultur i Åbo”. Teoksessa *Modernia on moneksi: kuvataiteen, taideteollisuuden ja arkkitehtuurin piirteitä maailmansotien välisen ajan Suomessa*, toim. Tutta Palin, 68–83. Taidehistoriallisia tutkimuksia 29. Helsinki: Taidehistorian Seura.

- Vänskä, Annamari 2002a.** ”Läpinäkyvä kaappi. 1990-luvun muotikuvien naisandrogynia, moderni nainen ja lesbian chic”. Teoksessa *Näkyvä(i)seksi. Tutkimuksia kuvien sukupuolikulttuurista*, toim. Annamari Vänskä, 111–133. Taidehistoriallisia tutkimuksia 25. Helsinki: Taidehistorian Seura.
- Vänskä, Annamari 2002b.** ”Pojista tulee tyttöjä, tytöistä tulee poikia. Calvin Kleinin mainoskuvien androgynian ristiriitaisuus”. Teoksessa *Kauneuden sukupuoli. Näkökulmia feministiseen estetiikkaan*, toim. Pauline von Bonsdorff & Anita Seppä, 159–180. Tampere: Gaudeamus.
- Vänskä, Annamari 2006a.** *Vikuroivia vilkaisuja. Ruumis, sukupuoli, seksuaalisuus ja visuaalisen kulttuurin tutkimus*. Taidehistoriallisia tutkimuksia 35. Helsinki: Taidehistorian Seura.
- Vänskä, Annamari 2007.** ”Vikuroiva teoria? Taidehistoria, visuaalisen kulttuurin tutkimus ja queer-teoria”. Teoksessa *Tarkemmin katsoen. Visuaalisen kulttuurin lukukirja*, toim. Leena-Maija Rossi ja Anita Seppä, 55–67. Helsinki: Gaudeamus.
- Vänskä, Annamari 2008.** ”Miesasiamiesten kritiikillä on väärä kohde”. *Helsingin Sanomat* 16.3.
- Vänskä, Annamari 2009.** *Sateenkaaren tuolla puolen*.
 <<http://www.annamarivanska.com/web/index.php?id=205>> (viitattu 28.1.2011).